

De olienoot is geschreven voor het olieslagersgilde

Contact:

Ada Meurs

Telemannstraat 60 8031 KL Zwolle, 038-4225533 meursdenboer@solcon.nl

Mark den Boer

Telemannstraat 60 8031 KL Zwolle, 038-4225533 meursdenboer@solcon.nl

Martijn Coenraads

Krommenbeemd 6 5641 JX Eindhoven, 06-52612522 info@magic-sound

Mark Dwarswaard

Zederikkade 223 4128 LS Lexmond, 06-22937601 m.dwarswaard@planet.nl

De inhoud:

296	Colofon, De inhoud en De oliekelder
297	Het voorslag
298	Groot en klein spaken (deel 1)
299	Tims+olieslagers symposium
302	Storm over Nederland...
306	Dode op De Passiebloem
307	Koekenbrekers
310	Oliedom
311	Volgende maalmarathon aanstaande
312	De Minister van Binnenlandse Zaken
315	De proefmolens als bedrijfslaboratorium
322	Op zien Zwols
324	Wissenschaftliche Freude (oder Trübnis)
329	Het naslag

Het Voorslag van de éénnalaatste OlieNOOT

MA, MB, MC, MD

Het einde van De OlieNOOT in z'n huidige vorm is in zicht. Plompverloren laten we de lezers weten dat we niet verder gaan dan tien nummers. Een project als De OlieNOOT doe je omdat je het leuk vindt en omdat je denkt dat het nuttig is om wat van de ontdekkingen en de inzichten te delen. Het moet echter niet teveel op werk gaan lijken, het is immers onderdeel van een hobby. Veel aspecten in de olieslagerij zijn inmiddels in de OlieNOOT aan bod gekomen. Sommige zaken hebben we zelf geschreven, sommige zaken zijn door anderen belicht. Helaas hebben we (te) weinig kunnen melden over de plaats van de oliemolen in de geschiedenis of over de daadwerkelijke arbeidsomstandigheden van de olieslagers. Maar al met al hebben we toch veel wetenswaardigheden weten te bundelen en dat heeft ons veel genoegens verschaft.

Inmiddels zien de bezigheden van de individuele redactieleden er heel anders uit dan vijf jaar geleden. Sommigen zijn inmiddels ook hout gaan zagen. Het: 'Even Voorstellen' van p. 4 zou nu heel anders geschreven moeten worden. Maar dat neemt natuurlijk niet weg dat we altijd geïnteresseerd zullen blijven in de olieslagerij.

Oliemolens zijn populair. Niet in de laatste plaats vanwege de actie en het gerichte geweld dat daarbinnen plaatsvindt. Bovendien is de olieslagerij over het algemeen teamwork hetgeen ook een bepaalde aantrekkingskracht genereert. Niet in de laatste plaats moet vermeld worden dat veel olieslagers gedreven vrijwilligers zijn die zich met hart en ziel inzetten voor hun molen. Die gedrevenheid wordt herkend en gewaardeerd.

Op de komende jaarvergadering van De Hollandsche Molen zullen we nummer tien presenteren. Daarna zullen we ons beraden op het vervolg. Om de informatie in de OlieNOOT ook voor anderen te bewaren zullen wij Cd-rom's met de complete oplage schenken aan de stichting Molendocumentatie, Vereniging de Zaaansche Molen, Stichting Levende Molens en de redactie's van Molenecho's te België en het TIMS magazine Molinologie. Hoe het verder gaat met het olieslagersgilde zullen wij bespreken in nummer TIEN.

Kritische snelheden in Oliemolens

(deel 1)

In De Utskoat van juni 1989 liet de Zaanse molenkenner Evert Smit als reactie op een artikel van Jaap van Driel zijn licht schijnen over het verschijnsel spaken in oliemolens. Met dank aan de redactie van het Friese molenblad nemen wij in deze en in de volgende OlieNOOT een gedeelte van de tekst over.

‘...Terecht schrijft Van Driel, dat de 6 stampers elk door 3 spaken gelicht worden. De beide voorslagheien (slaghei en loshei) hebben inderdaad elk 2 lichten maar... de naslag-heien hebben hetzelfde aantal spaken als de stampers, nl. 3 (dus niet 2).

Om nu op Van Driels onderwerp terug te komen: wat de kritische snelheid van de oliemolenwentelas betreft, kunnen we stellen, dat deze overschreden wordt, zodra de molen gaat ‘spaken’. Bij spaken (werkwoord) volgen de lichten of spaken elkaar zó snel op, dat de hei tijdens het na-stuiten geen tijd krijgt om néér te vallen op de slagbeitel, maar halverwege zijn val alweer wordt opgepakt. Vuist en spaak komen dan elkaar tegemoet en de ontmoeting is dan verre van zachtzinnig en brengt een onaangenaam bonkig geluid voort, dat het beste wordt weergegeven als ‘oeng’!

Bij oliemolens met een normale overbrengingsverhouding gebeurde het vaak tijdens een stevige wind, dat de naslaghei geen tijd kreeg om uit te stuiten. De hei gaf dan elke keer één klap op de slagbeitel, veerde omhoog maar werd halverwege zijn tweede val alweer geschept door de volgende licht, om daarna opnieuw op de beitel te vallen. En dan kwam de volgende spaak reeds. Elke oplichting leidde dus tot één klap op de slagbeitel en één klap op de wentelasspaak. Geluid: ‘tok – oeng – tok – oeng, tok – oeng’ enz.

De ‘oeng’ ging je dan door merg en been...(Ik spreek uit eigen ervaring uit de jaren 1930 op De Koperslager te Zaandijk.) Hier werd dus duidelijk de kritische snelheid overschreden. Om de kwaal te verhelpen kon men in de eerste plaats gaan zwichten. Maar...soms kon ‘uitleggen’(dus iets méér zeil gaan voeren) eveneens een remedie zijn. Bovendien kon tijdens het spaken de wakkerende wind zorgen voor een iets verdere overschrijding van de kritische snelheid waardoor het spaken plotseling vanzelf ophield...’

Tims + olieslagers bijeenkomst

De gemiddelde abonnee zal misschien tussen de 50 en 75 molenboeken in de kast hebben staan. Als die allemaal gelezen zijn dan wordt het lastig om meer informatie te vinden over de oliemolens. Behalve dan natuurlijk door zelf olie te slaan en ervaringen uit te wisselen met anderen. Maar hoe zouden we nu meer te weten kunnen komen over de details en de achtergronden van de olieslagerij?

Gelukkig zijn er nog mensen te vinden die oorspronkelijk onderzoek doen waardoor (voor ons nieuwe) feiten bekend worden. Luisteren naar en vragen stellen aan deze mensen leidt tot meer inzicht.

Een zeer goede mogelijkheid hiervoor wordt geboden op **zaterdag 28 oktober 2006 in verenigingsgebouw 'De Schakel' te Nijkerk**. Dan wordt een dag georganiseerd door het TIMS en het olieslagersgilde met als thema de olieslagerij.

Als voorbeeld van het gebodene lichten we even een tipje van de sluier op over hetgeen Frans Rutten zal bespreken, (Zonder de andere sprekers te kort te willen doen overigens!):

Wat is er bekend over de inrichting van de grootste Zaanse oliemolens? En wat weten we over de enkelwerks oliemolens? Een vogelvlucht met veel technische details uit het archief van de Vereniging De Zaanse Molen. Welke mogelijkheden waren er om de productie op te voeren? Welke kennen we uit de praktijk? Hoe was het oordeel uit de praktijk over deze molens? Tenslotte: van een os die boter ging bereiden, de inrichting van een verdwenen motormolen nader verklaard.

Heel veel is er over oliemolens geschreven, maar veel zaken worden slechts terloops aangestipt. Het tekeningenarchief van De Zaanse Molen biedt in veel gevallen een zeer uitgebreide documentatie van deze zaken. Aan de hand van dit materiaal wordt een beeld gegeven van de mogelijke inrichting van de zogenaamde 'dubbele dubbele' oliemolens. Zelfs in de natijd was er nog een motormolen die een tweede dubbel werk kreeg. Deze inrichting was duidelijk geïnspireerd op die van de dubbele dubbele windmolens, maar aangepast aan de motoraandrijving.

Programma themabijeenkomst: oliemolens 10.00-18.00 uur

09.45 Zaal open voor deelnemers aan themadag 'oliemolens'.

Ontvangst met koffie.

10.00 Opening en korte inleiding door de dagvoorzitter

De dagvoorzitter is Ada Meurs, bestuurslid van het olieslagersgilde

10.10-11.15 Oliemolens in West-Vlaanderen door Herman Vanhoutte

De heer Vanhoutte zal ons meenemen naar de vele oliemolens die deze meest westelijke provincie van Vlaanderen rijk was. Herman is zelf betrokken bij de reconstructie van oliemolen 'De Grote Macht' te Moorsele.

11.15-11.30 Korte thee- of koffiepauze

11.30-12.30 Boerenoliemolens door Nico Jurgens

Boerenoliemolens onderscheiden zich in meerdere opzichten van hun grote 'broers'. In deze voordracht probeert Nico Jurgens door middel van een systematische bewerking van de weinige beschikbare gegevens tot enkele voorlopige conclusies over deze verdwenen bedrijvigheid te komen, die enig inzicht bieden in hun ontstaansgeschiedenis, verspreiding en toepassing.

12.30-13.45 Lunch

13.45-15.00 Oliemolens in Zwitserland en het Zwarte Woud door Heinz Schuler

De heer Heinz Schuler is voorzitter van de molenvereniging van Zwitserland en eigenaar van een oliemolen. De interesse van de heer Schuler gaat met name naar oliemolens en heeft zich verdiept in de wateroliemolens van zijn land en het Zwarte Woud.

15.00-15.30 Thee- of koffiepauze

15.30-16.30 Werken op en om de oliemolens in de Zaanstreek door Nico Maas

De heer Maas was werkzaam als molenmaker in de Zaanstreek en is zijn molenmakerscarrière begonnen bij molenmaker Huslage. Hij kent als geen ander de Zaanse oliemolen. Hij zal verhalen over zijn rol bij de diverse restauraties. Zijn verhalen staan bekend als kleurrijk met veel sfeer.

16.30-16.45 Korte pauze

16.45-17.45 'Sla dan zooveel goeden olie, als uw molen lev'ren kan.' door Frans Rutten

Frans Rutten heeft reeds meerdere malen voor TIMS een lezing gehouden. Zijn interesse gaat met name uit naar industriemolens. Hij zal ons dit maal inleiden over enkelwerks oliemolens, de gangbare dubbele oliemolen, molens met een extra naslag, dubbele dubbele oliemolens en tenslotte de oliemolen 'De Os', die als motormolen ook een dubbel dubbel werk had.

18.00 Sluiting

Aanmelding

De deelnameprijs is vastgesteld op € 39. - per persoon. Mocht de hoogte van dit bedrag u weerhouden om naar deze bijeenkomst te gaan dan verzoeken wij u contact op te nemen met de redactie van De OlieNOOT. Als gebruikelijk wordt zowel in de morgen als in de middag koffie en thee geschonken en een koffietafel geserveerd en zijn tevens de organisatiekosten bij dit bedrag inbegrepen.

Aanmelding voor abonnees van De OlieNOOT in Nederland en Vlaanderen uitsluitend door melding bij de Zwolse redactie van De Olienoot.

Het verschuldigde bedrag gaarne overmaken naar het TIMS. Bankrelatie voor Nederland en België: Postbank 6104927, t.n.v. TIMS NEDERLAND, R. Goosens, Slootgaarderweg 10^a, 1738 DC Waarland onder vermelding van Najaarsbijeenkomst.

Vlamingen kunnen eveneens op deze rekening betalen door gebruik te maken van internationale IBAN en BIC codes: IBAN nummer: NL48PSTB0006104927 BIC-code: PSTBNL21

Na afloop van de themabijeenkomst is er gelegenheid tot gezamenlijk dineren in De Dolle Jonker (op eigen rekening). In verband met de reservering willen wij dat graag van tevoren weten. Ook dit kunt u melden bij de redactie. Wij bevelen deze dag ten zeerste en van harte aan en hopen op de aanwezigheid van veel olieslaggers.

In het najaar van 1999 organiseerde de afdeling Gelderland van het Gilde van Vrijwillige molenaars een excursie naar Overijssel, waarbij ook De Passiebloem werd bezocht. Op de stellingzolder, me vergapend aan het gaande werk, hoorde ik Ali, een rondleidster, zeggen: 'je kunt op afspraak met Ada en Mark een dagje olie slaan. Dat knoopte ik in mijn oren.

Onderstaand relaas is de weerslag van een 2^e dag olieslaan, een maand na m'n eerste keer. Het was bedoeld voor 'Molenwereld' maar is door ruimtegebrek nooit geplaatst. Sommige opmerkingen zijn door de tijd achterhaald. Zo ging ik er destijds vanuit dat De Passiebloem een ex-Zaanse molen was en knoopte daaraan de termen blote benen en geknipte nagels. Dit om te benadrukken dat het Zaanse termen zijn (evenals burgemeester voor tempelbalk trouwens). Ook mijn opmerking over de kollergang, die te herleiden is naar bij het commentaar bij Stoere Werkers van Evert Smit zou ik nu niet meer zo plaatsen, aangezien ik daar nu mijn twijfels over heb. Je hoort die term op elke oliemolen gebruiken, ook in België en Duitsland. Tenslotte: Nu bijna 7 jaar later kijk ik terug op een bijzondere ervaring op een bijzondere molen met bijzondere mensen. Ik hoop dat jullie na het lezen van mijn verhaal een tikkeltje jaloers op me zijn.

Storm over Nederland en olie slaan op De Passiebloem

Jan Knegt

Al eerder ben ik als 'leerling-olieslager' bezig geweest in Zwolle. Bijna direct daarna is de afspraak gemaakt voor een volgende keer. Het werd vrijdag 3 december 1999. De avond tevoren werd ik gebeld door de molenaar die met me mee zou gaan. 'Gaat het wel door? Er wordt zulk beestenweer verwacht! Een telefoontje naar Ada bevestigde mijn vermoeden: 'moet kunnen. We zijn met 4 molenaars, waarvan 2 met meer dan 20 jaar ervaring. Als het te gek wordt stoppen we gewoon!'

Gerrit-Jan, poldermolenaar te Waardenburg en ik (idem te Hellouw) zijn om 9 uur bij de Passiebloem. (Olieslaan is mijn passie geworden). De molen staat op het zuiden, meer dan een veld uit de wind. De zeilen liggen in lijn, de borden zijn er uit. Op deze ex-Zaanse molen mag je misschien zeggen: ze staat met blote benen en geknipte

nagels. In de schuur hoor je de wind te keer gaan, de molen zelf staat er onbewogen bij. Na de koffie en de eigen gebakken speculaas waarbij duidelijke afspraken worden gemaakt in verband met het weer: alleen kruien met opgeschorte heien, wie er bij nood op de vangbalk gaat, gaan we aan het werk. De kantstenen worden in het werk getrokken, de vang gelicht. Met een rustig gangetje komt alles in beweging. Op deze molen is vroeger nogal vertimmerd, de kantstenen lopen optimaal bij de snelheid van het gevluucht van zo'n 40 enden. Voorlopig mag de molen dus niet veel sneller draaien, eerst moet er genoeg zaad voor deze dag geplet worden. Normaal gaat er een half loopje op het doodbed, vandaag krijgen de kantstenen een heel loopje onder zich (25 kg). Als voorzorg worden de appelpotten in het voorslagblok gevuld met oud meel. Wil de molen te hard gaan, dan kunnen de stampers van deze potten in het werk worden gezet. Voorlopig werkt ze in een rustig gangetje. Op deze stormdag is er een taak meer te vervullen. Mark zal het weer in de gaten houden, terwijl Ada zich bemoeit met de uitleg van en het toezicht op het 'oliegebeuren' Ik heb me als steenknecht opgeworpen en zorg voor de stenen, terwijl Gerrit-Jan uitleg krijgt over de handelingen van de blokmaalter (degene die de heien bedient) Nu Mark veel boven is, zorg ik ook voor het vuister, het brandt inmiddels, maar het moet wel blijven branden. Hierop moet straks het geplette lijnzaad verwarmd worden tot $\pm 40^\circ$. De rook van het houtvuur zoekt zich een weg omhoog door de molen. Als het zaad genoeg geplet is gooi ik er een liter water bij. Even later is het eerste loopje klaar en de afloopbak wordt ingeschakeld. Die werkt het meel naar de buitenkant, waar ik een schuif open trek, zodat het in de voorslagsmeelbak valt. Een kilo of 5 daarvan kan meteen het vuister op. Een nieuw loopje gaat intussen onder de kantstenen, 3 loopjes is voor vandaag genoeg. We zullen al het meel deze dag niet meer kunnen slaan, er zal wat over blijven voor zaterdag. Als het meel op het vuister begint te dampen kan het in 2 bulen (zakjes ven hennepdoek) tussen de haren (planken van beukenfineer, vroeger van paardenhaar) in het voorslagsblok. De slaghei slaat op een wig waardoor de bulen onder druk komen te staan en de lijnolie onder het slagblok in bakken loopt. Gehoorbescherming is hier verplicht. Vroeger werden de 4 mannen van een oliemolen heidoof. Daardoor bleven ze oliedom.

GEWELDIGE BUIEN

Tegen 11 uur komt Mark van de stelling: jongens we moeten stoppen, er komen een paar geweldige buien aan! Haastig halen we het meel van het vuister, want anders zal het aanbakken als de molen stil staat en het roerijzer op het vuister dus ook. De kettingen en de bliksemafleider gaan aan de roe. We benutten deze gedwongen pauze met een extra bakje koffie. Dan barst de eerste bui in alle hevigheid los. Wind giert door de planken van de schuur, regen kletst tegen de wand en de ruiten. Hier en daar lekt het een beetje. De molen blijft er onbewogen onder. De barometer is sinds we hier vanmorgen waren zeer zichtbaar gezakt. Een drie kwartier later kunnen we verder. Ik loop gelijk door naar de stelling en trek de vang los. Het gevluucht begint aarzelen achteruit te draaien! Mark komt erbij, we kruien een eindje mee en proberen het nog een keer, nu wil de molen snel vooruit, de kantstenen zijn nog niet klaar, dus dat mag ook weer niet. Een stukje terug dus. De hevige wind probeert de kap verder te kruien dan wij willen. Verder regent het weer behoorlijk. Toch is dit een schitterende ervaring. Tenslotte zijn we tevreden en gaan snel naar binnen.

Welhaast PROFESSIONEEL

Sinds 30 okt. 1998 wordt er op haast professionele wijze olie vervaardigd op het voorlagsblok. Van het naslagsblok wordt de fundering vernieuwd, wat in januari 2000 is afgerond. Er zijn nieuwe 'haren' gemaakt naar voorbeeld van de oliemolen in Rijssen, deze voldoen zeer goed. Met de bulen zijn meer problemen. Ondanks dat er bij het naaien ervan goed wordt gekeken naar de schering en inslag van het hennepdoek 'buiiken' ze toch door de grote druk en kan de koekenjongen de koeken er haast niet uitkrijgen, de top van de koek smaller is dan het midden. De gemeente Zwolle heeft de buurt van de molen de keuze gegeven: of de molen weg, of de bomen weg. Het werden de bomen, waardoor De Passiebloem al bij windkracht 3 in staat is zaad te pletten onder de kantstenen. (kollergang is een term uit de oliefabrieken) De voorlagskoeken worden verkocht aan een kinderboerderij, de lijnolie vindt haar weg naar drie afnemers in de stad. Ada Meurs en haar man (ook molenaar) Mark den Boer zijn de enthousiaste motor achter het weer opbloeien van De Passiebloem. Een team van buurtgenoten en andere enthousiastelingen zorgen voor het vervaardigen van nieuwe bulen, het wassen van

ingeleverde flessen, het etiketteren van de schone flessen, het rondleiden op de molen, de koffie enz. enz. Nu na meer dan een jaar zijn ze echter nog steeds in de experimentele fase, zoals ze dat zelf zien. Tenslotte heeft het naslag al zo'n 70 jaar niet neer gefunctioneerd, en met de bulen zit het ook niet erg goed. In de periode voordat ze begonnen en ook later zijn alle ander oliemolens langdurig bezocht en op enkele is stage gelopen.

MIDDAGPAUZE

Halverwege de middag is de storm op zijn hevigst. De barometer is verder gezakt. Nu en dan kraakt de molen. Het gevlucht ligt natuurlijk weer vast. Toch wil het niet echt aan de ketting trekken. We staan dan ook bijna dwars op de wind. Als het ergste voorbij is moeten we bijna een veld kruien om weer behoorlijk wind te vangen, de storm is nu bijna naar noordwest geruim en behoorlijk afgezwakt. De kantstenen zijn allang klaar, het wordt tijd om eens wat meer omwentelingen te maken. Voor het vuister en de heien geeft dat niet, en ik als poldermolenaar zie ook liever 70 enden. (dat haalt ze echter ook nu niet) Nog steeds draaien we zonder zeilen of borden. Pas om een uur of 5 moeten de steekborden er echt wel in. De lucht klaart op, in het westen zijn nog wat lichte plekken in de lucht te zien. De molen staat in het licht van de schijnwerpers lustig te malen. We gaan nog even door, maar om half 7 mag ik niet meer aan een nieuwe emmer lijnzaadmeel beginnen. Een pan erwtensoep verschijnt op het vuister ter afsluiting van een enerverende dag. Zo moet het vroeger vaker zijn toegegaan op De Passiebloem. Een dag werken (maar toen waren de dagen wel langer) voor 18 liter lijnolie, omdat er vaak gestopt moest worden door het weer.

Jan Knegt

Onderstaand bericht is een transcriptie van een artikeltje uit de Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant. Zulke tragische ongevallen zullen helaas vaker voorgekomen zijn. De verhalen erover bereikten ons in 1998 – 130 jaar later – vanuit de Zwolse gemeenschap en dankzij de altijd attente Johan Bakker konden we gericht op datum zoeken. De tekst op de plaats van de vraagtekens was helaas niet te ontcijferen.

Zwolle, 25 augustus 1868- Gisteren avond, omstreeks 6 uur, is in den molen 'De Passiebloem' van de heeren Vischer en Gorter, gelegen aan de Vecht alhier, een treffend ongeluk gebeurd. Terwijl de timmerman Derk ter Haar werkzaam bovenin den molen was, werd in het benedenlocaal een *knallend* geluid gehoord en het lekken van bloeddruppels. Onmiddellijk de molen stilgezet hebbende ijelde men naar boven en zag nu, dat ter Haar met het hoofd tussen het drijfwerk was geraakt, waardoor de hersenpan bijna verbrijzeld en het hoofd half van het lijk gescheiden was. De ongelukkige, die veel aan duizelingen *en ?????leed*, was 60 jaren oud en laat eene vrouw met kinderen na.

Koekenbrekers

MB

Hoewel het vaak niet direct tot de dagelijkse bedrijfsvoering van de oliemolens hoort is het toch wel eens de moeite waard om het eens over koekenbrekers te hebben. In de tegenwoordig actieve oliemolens vinden wij die namelijk regelmatig en af en toe gaan die dingen ook ter revisie uit elkaar. Eenmaal uit elkaar genomen blijken ze dan op veel manieren weer in elkaar te passen en wat is nu de goede wijze? Een artikel uit De Molenaar geeft helderheid over de gedachtengang van de ontwerpers en geeft de oplossing voor het bovengenoemde probleem.

De functie van het apparaat is op niet mis te verstane wijze in de naamgeving verankerd. Meer lijkt me daar ook niet over te zeggen. Als we er vanuit gaan dat oliemolens al enige eeuwen in bedrijf zijn dan staat voor mij evengoed vast dat men welhaast net zo lang het probleem heeft dat de koeken te hard zijn voor het vee. Nu is de ene koe de andere niet en ook onder varkens en kippen vind je verschillen, maar over het algemeen worden de koeken, met name ten behoeve van het kleinvee, gebroken alvorens ze gevoerd worden. Uiteraard is er ook over dit onderwerp een boeiende studie te maken die alle verschijningsvormen bestrijkt maar dat is niet de strekking van dit artikel.

Zoals zo vaak vinden we ook hier weer houten machines die langzamerhand verstaald of verijzerd zijn geworden. Steeds meer onderdelen werden van metaal totdat men uiteindelijk (nagenoeg) geheel gietijzeren brekers ging vervaardigen. Een onderscheid valt te maken tussen brekers die op de boerenbedrijven werden gebruikt en brekers die door de (wind)mulders werden toegepast. In het eerste geval ging het vaak om een 'zelfgemaakt' exemplaar dat door een plaatselijke timmerman, uiteraard met

behulp van de dorpsmid, in elkaar werd gewrocht. Twee voorbeelden hiervan zijn te vinden in het Nederlands openluchtmuseum te Arnhem (links NOM AA54177) en op de Goudriaanse molen (boven, foto Andries van der Graaf). De aandrijving geschiedde vaak op handkracht al is er wellicht hier en daar een mechanisatie te vinden. In het tweede geval betreft het brekers met meerdere assen en rollen, vaak voorzien van een grove en een fijne vertanding. De aandrijving geschiedde mechanisch op wind of waterkracht. Het product diende tot verdere vermaling en werd later gemengd met andere grondstoffen. De eeuwige strijd tussen de leverancier van de koeken en de molenaar ging over eventuele schimmel en hoe dat van invloed was op de prijs¹.

In verband met de wensen van onze grootste afnemer heeft de maalploeg van De Passiebloem de brekerrollen uit de molen van Kampen, de Olde Zwarver, omgebouwd tot een enkele breker op handkracht. Het eerste prototype voldeed niet daar er geen vliegwiel was aangebracht. In de tweede versie was voorzien van een oude schijf van circa 70 kilo en deze werkt uitstekend. De verleiding is groot om deze breker aan te sluiten op het binnenwerk van de molen hetgeen zeer eenvoudig kan geschieden door een riem van de wentelas naar deze schijf te leiden. Daar dit in de historische situatie voor zover bekend nooit het geval is geweest zullen wij zo lang mogelijk weerstand bieden tegen deze aandrang.

Haast iedereen kent wel de gietijzeren wieltjes met een vierkante spiegel die naast elkaar op de as van een koekenbrekerwals zijn geschoven. Ze werden door sommige molenmakers nog wel gebruikt als gewicht of als grote onderlegschijf. Over hoe nu de verdeling van de brekertanden moet zijn valt nog iets te lezen in

een oude molenaar². In essentie komt het hierop neer. Om te voorkomen dat de koek op de brekertanden blijft dansen moeten de tandpunten als een schroefgang over de omtrek van de wals zijn aangebracht. Om met een serie identiek gegoten wieltjes een schroefgang te kunnen bereiken is een slimmigheidje ingebouwd die je op het eerste gezicht niet zou verwachten bij zo'n simpel voorwerp. De as van de wals is vierkant en correspondeert qua grootte met de spiegel van het wieltje. Op de omtrek van het wiel is een aantal tanden aangebracht dat een veelvoud heeft van 4 plus of min 1. Het vierkante gat heeft tot gevolg dat het wieltje op 8 verschillende manieren aan de as is te schuiven hetgeen resulteert in 8 verschillende tandposities. Met enig puzzelen is dan ook een schroefgang van tandpunten aan de omtrek te vormen waardoor de koek tussen de walsrollen wordt getrokken. De schroefgangen van een walsenpaar draaien tegen elkaar in en al klepperend verdwijnt de koek hiertussen om eventueel nog door een tweede walsenpaar met fijnere tanden tot brokken te worden verpulverd. In een leerboek voor molenaars³ vinden we

dat een wals met een lengte van circa 65 cm met een diameter van ongeveer 23 cm en een snelheid van tussen de 120 en 200 toeren per minuut een capaciteit heeft van 1500 tot 2000 kilo per uur hetgeen aan kracht 2 tot 3 PS vergt (1.5 tot 2.2 KW).

1. Interview in 2004 met dhr. Kelderman, molenaar te Marle.
2. De Molenaar 1967 p. 406
3. Ich werde Muller, verdere gegevens onbekend.

Oliedom

JSB

Twee molenaars uit een zelfbewuste molenstreek kwam eens op een molendag op bezoek bij De Lelie (krap 18 meter vlucht) in het Zuid-Hollandse Kralingen. Daar begonnen ze gelijk af te geven op het formaat. 'Wat een klein ding, het lijkt wel speelgoed, onze molens zijn veel forser, dat waren tenminste echt grote molens met fatsoenlijke 23 meter vlucht etc.

De molenaar van De Ster wees hen er fijntjes en beleefd op dat Zuid-Holland oliemolens heeft gekend met vluchten tot 27 meter die waarschijnlijk waren uitgerust met dubbel-dubbel werk en heel wat konden verstouwen.

Even waren chauvinisten uit het veld geslagen. Ze herstelden zich met de opmerking: '27 meter, wat een dwaasheid, dat kan nooit ergens goed voor zijn. Wat hep zuks nou voor zin...'

Volgende maalmarathon aanstaande

MA

Tradities worden gemaakt door ooit met iets te beginnen en er niet meer mee op te houden. Zo zal er wat ons betreft er in maart 2006 wederom een 48-uurs maalmarathon worden georganiseerd op De Passiebloem in Zwolle. Het is de bedoeling om non-stop volle bak te gaan, al leert de ervaring dat je alles kunt organiseren, behalve de wind.

Uit de eerdere afleveringen van 2 en 4 jaar geleden is al gebleken dat een oliemolen als De Passiebloem 'los' komt na een wat langere periode van intensief gebruik. De paar effectieve uren op een willekeurige draaidag zijn daarvoor toch vaak onvoldoende. Na ongeveer een half etmaal van olieslaan zijn de aangekoekte en deels uitgeharde olieresten verdwenen en is er sprake van een uiterst soepele machine waarmee het heel anders en ook veel lichter werken is. Toch beperken wij de diensten tot 8 uur aaneengesloten werken in plaats van de 16 uur die vroeger gebruikelijk was.

Uiteraard zijn alle lezers uitgenodigd om op ieder tijdstip van de marathon de sfeer te komen proeven. De maalploegleden zullen echter persoonlijk worden uitgenodigd en ingedeeld. In voorgaande jaren was dit een mengeling van collega olieslagers uit Drenthe, Overijssel, Noord-Holland, Gelderland en Brabant en leden van onze eigen ploeg. Never change a winning team zullen we maar zeggen.

Brood wordt gebakken van mix uit de eigen winkel. Aan het einde van de marathon zal weer een afsluitende maaltijd worden georganiseerd waarvoor onze plaatselijke topkok zal garant staan. De definitieve datum zal allerwegen nog bekend gemaakt gaan worden.

Men zou geneigd zijn te zeggen dat ARBO niet alleen van de laatste jaren is na lezing van onderstaande tekst. Het stuk is gevonden in het Historisch Centrum Overijssel. Oliefabrikant Reinders had kennelijk een bezoek van de toenmalige arbeidsinspectie gehad. Hij kreeg de opdracht diverse veiligheidmaatregelen te treffen, waaronder in De Passiebloem en De Roode Molen. Hiertegen maakte hij bezwaar waarop de Minister de onderstaande beschikking deed uitgaan. Uit de inhoud kan de conclusie getrokken worden dat de beide oliemolens zelden of niet werden gebruikt voor de olieproductie. Het geeft ook aan dat het hek rond de steenspil van De Passiebloem er staat vanaf 1905 en dat zelfs daar een stuk petite histoire aan vast zit.

DE MINISTER VAN BINNENLANDSCHE ZAKEN

Beschikkende op het beroep, ingesteld onder dagteekening van 21 maart 1905, door de Fima Reinders & Co, olie- en lynkoekfabrikante te ZWOLLE, tegen het voorschrift van den Inspecteur van den Arbeid in de 7^e Inspectie te ARNHEM, van 13 Maart 1905, No 4441/587, voor zoover daarby gelast wordt zorg te dragen, dat uiterlyk 3 maanden na dagteekening van het voorschrift:

In de lijnkoekenfabriek 'EXCELSIOR' enz. enz.;

Dat op de olieslagery en lynmeelmalery de 'ROODE MOLEN' gelegen aan de Nieuwe Vecht P No 158,

- 1^e enz.
- 2^e. het spoorwiel bij de trap door een stevig hek of schot is beveiligd.
- 3^e.enz.
- 5^e. de riem van de zaadpletter is ondervangen met een planken goot.
- 6^e. enz.
- 7^e. de slag- en losheien zyn voorzien van een veiligheidsinrichting volgens aangegeven model.

Dat op de olieslagery en lynmeelmalery 'de Passiebloem' gelegen aan de Nieuwe Vecht P No 152

1^e. enz.

2^e. de toegang tot den wentelas by de doorgang is afgesloten en de kamraderen geheel zijn omkast;

3^e. de kamraderen op de andere zijde van den wentelas zyn omkast;

4^e. het verticale spoorwiel en de steenspil zijn beveiligd door het plaatsen van stevige schotten van minstens 1 Meter hoogte;

5^e. de slag- en losheien zijn voorzien van eene veiligheidsinrichting volgens aangegeven model.

Overwegende, dat appellante verzoekt de bovenomschreven beveiligingen niet te behoeven aanbrengen, daar de windmolen 'de Roode Molen' en de molen 'de Passiebloem' (over de laatste acht jaren hebben zy misschien slechts gedurende 50 dagen dienst gedaan als oliemolen) alleen gebruikt zullen worden voor het fabricceeren van lynmeel en de bovenvermelde wentelassen, wielen, heien, enz. niet weer in werking zullen worden gebracht;

Overwegende verder:

dat uit een nader ingesteld onderzoek is gebleken, dat de molens 'de Roode Molen' en 'de Passiebloem' in de laatste jaren byna uitsluitend gebruikt werden tot het malen en builen terwyl de inrichting tot olieslaan slechts by uitzondering in gebruik kwam (laatstelyk in 1904 gedurende iets langer dan een week wegens buitengewone drukte in het bedrijf en het in ongereede raken van een installatie in eene andere oliefabriek van appellante);

dat alle, in het bovenvermelde deel van het voorschrift van den Inspecteur van den arbeid genoemde, machinedeelen van beide molens stil staan, indien er alleen gemalen en geen olie geslagen wordt, behalve de sub 4 e van de voorschriften betreffende 'de Passiebloem' genoemde steenspil, die ook voor de malery in beweging is;

dat de beschutting van den steenspil absoluut noodzakelyk is, daar deze zware houten as door een vloer heengaat en van verschillende uitstekende spieën enz. is voorzien;

dat de beveiliging van de overige machinedeelen, genoemd in het voorschrift betreffende de 'Roode Molen', sub 2 e. 3 e, 4 e en 5 e. alleen dan noodzakelyk is wanneer de wentelas in beweging wordt gebracht;

Gezien de Veiligheidswet, alsmede het Koninklyk Besluit van 7 December 1896 (Stbl. No 215), laatstelyk gewijzigd by dat van 16 Maart 1903 (Stbl. No 84);

HEEFT GOEDGEVONDEN:

het voorschrift door den inspectuer van den arbeid in de 7^e Inspectie te ARNHEM, onder dagteekening van 13 Maart 1905, No 4441/587 gegeven aan de Firma Reinders en Co, olie- en lynkoekfabrikante te ZWOLLE, te handhaven, met dien verstande echter:

a. dat sub 4 e. van het voorschrift betreffende 'de Passiebloem' aangegeven beveiliging van de steenspil door het plaatsen van stevige schotten van ten minste 1 Meter hoogte, moet zyn aangebracht binnen veertien dagen na den datum dezer beschikking;

b. dat de beveiligingen van de overige machinedeelen, zls zyn aangegeven in het voorschrift betreffende de 'Roode Molen', sub 2 e, 5 e, en 7 e. en in dat, betreffende de 'de Passiebloem', sub 2 e, 3 e, 4 e en 5 e. alleen dan moeten zyn aangebracht wanneer de wentelas in beweging wordt gebracht en dat, zoolang deze wentelas buiten werking is, ze onwrikbaar vast moet zyn gezet.

Afschrift dezer beschikking zal worden gezonden aan den Inspecteur van den arbeid in de 7^e Inspectie, te Arnhem en aan den Burgemeester van Zwolle.

's Gravenhage 10 juni 1905

get Kuyper.

Overeenkomstig het oorspronkelyke

De Secretaris-Generaal van Binnenlandsche Zaken

Pieter Kaat vond in de vorige Olienoot aanleiding om de relatie tussen de proefmolen en het laboratorium nader te beschouwen.

De proefmolen als bedrijfslaboratorium

Pieter Kaat

In de molenliteratuur en met name die met betrekking tot de oliemolen kan je nog wel eens lezen dat er een relatie wordt gelegd tussen de proefmolen en het bedrijfslaboratorium. Kort gezegd wordt daarbij min of meer beweerd dat de windoliemolen destijds nog werd aangehouden om als bedrijfslaboratorium de stoomoliefabriek ten dienste te staan. Ik noem als voorbeeld:

- het certificaat van deelname in oliemolen de Bonte Hen
- de speciale uitgave van de Windbrief over de restauratie van de Bonte Hen
- recentelijk in de Olienoot nummer 7, pagina 229 (citaat) je had toen geen laboratorium dus dat moest allemaal maar zo'n beetje gaan, he. (einde citaat)

Op p. 237 (olienoot nummer 7) wordt Huslage aangehaald zij het alleen over de proefmolen. In zijn boek Windmolens, Zaandijk, (1965) pag. 10 beschrijft Huslage de situatie van voor de z.g. verstoring. Het olieslagerscontract 1727 had een aantal molens aangewezen om zuiver proefondervindelijk vast te stellen hoeveel olie en koeken een bepaald monster van een bepaalde partij zaad opleverde (zie verder tussenkop 1). Waar het mij om gaat is de directe relatie die gelegd wordt tussen proefmolen 'als bedrijfslaboratorium voor de stoomoliefabriek'. Naar mijn mening is de stelling feitelijk en historisch onjuist. Het hebben van een windoliemolen naast de stoomoliefabriek had een andere, meerduidige functie. Met kracht van argumentatie wil ik mijn stelling onderbouwen.

1. Je had toen geen laboratorium¹

Wellicht wordt bedoeld dat het betreffende bedrijf toen nog geen laboratorium had, dat kan. Het laboratorium als zodanig, waarin op microniveau 'de geheimen van de natuur aan haar wordt blootgelegd' is evenwel eeuwenoud. De chemie als wetenschap dateert uit de 17^e - 18^e eeuw

Eeuwen voor onze jaartelling had de toegepaste chemie al een hoge vlucht genomen en kon men o.a. verfstoffen, zeep, cosmetische stoffen, zouten en zuren bereiden ².

In de 19^e ging men zich bezig houden met het veredelen van vetten. De Fransman Michael Eugene Chevreul (1786-1889) geldt als grondlegger van de vetchemie. Zijn onderzoeken naar de samenstelling en eigenschappen van vetten gaven de grote stoot tot deze aparte wetenschap ³.

'Rechts daarvan een huisje waarin de jubilaris het eerste laboratorium stichtte. Daar experimenteerde de heer T.Duyvis EGz zelf op bescheiden schaal' ⁴.

Het mag toch duidelijk zijn dat met deze mate van wetenschap de proefmolen - om vast te kunnen stellen hoeveel olie een bepaalde partij zaad zou opleveren – niet nodig was; noch dat hij als bedrijfslaboratorium kon of moest functioneren.

2. een andere bedrijfsfunctie van de proefmolen

In de bedoelde functieperiode bestond de proefmolen dus naast de stoomoliefabriek. Deze periode kan je stellen tussen 1852 toen de stoomoliefabriek 'de Liefde' als eerste in zijn soort werd gesticht en uiterlijk 1917 toen molen 'de Poelsnip' waar als windmolen het langst het olieslaan werd uitgevoerd, werd stilgezet. (*Voor de Zaanstreek was De Liefde wellicht de eerste. J.S. Bakker schrijft in Molenwereld 95 van juli/augustus 2006 op p. 268 dat in Groningen reeds in 1837 een stoommachine wordt ingezet. MB*)

Je zou dan kunnen denken dat elke stoomoliefabriek ook een proefmolen had. Dat is wat de Zaanstreek betreft niet overeenkomstig getuige de tabel op de volgende pagina.

Staat der Vereeniging tot onderlinge verzekering tegen ongelukken aan werklieden op olieslagerijen aan de Zaan van 15 mei 1898 tot 15 mei 1899

<u>FIRMA</u>	<u>OLIEMOLEN:</u>	<u>STOOMFABRIEK:</u>
Crok en Laan	De Bonte Hen (verkocht 1927)	De Engel
Duyvis	De Poelsnip (1917 stilgezet)	De Zaan
Adr. Honig	Het Pink (verwerkte in 1926 al jarenlang cacaoafval)	Het Hart
	De Wind	
Claas Honig	Het Oude Bonte Kalf	De Kroon
P.H.Sijpestijn	De Bakker	De Vrede
Wessanen en Laan	De Hoop (gesloopt 1899)	De Tijd
	Het Fortuin (gesloopt 1901)	

Andere fabrikanten hadden evenwel geen molen meer:

<u>FIRMA</u>	<u>STOOMFABRIEK:</u>
Bloemendaal en Laan	De Toekomst
Prins	De Liefde
Crok	De Wachter
Honig en Koning	Wilhelmina
C.Smit	De Reus

(er waren in 1898 nog 54 windoliemolens aanwezig)

Wessanen en Laan had in 1895 naast stoomoliefabriek 'de Tijd' dus nog in bedrijf de molens 'De Hoop' en 'Het Fortuin' Gezien de grote problemen die men had met de stoomfabriek, het breken van heien, wentelassen etc. zullen deze molens eerder gediend hebben 'voor de zekerheid' dan als proefmolen⁵. Trouwens twee proefmolens voor 1 firma?????

De werkelijke bedrijfsfunctie was, beredeneerd een andere. Deze redenatie is mede bepaald door mijn ervaring op 'De Bonte Hen'.

Wij kennen diverse soorten zaad. Elke soort kent diverse rassen die in diverse landen onder diverse omstandigheden (klimaat, bodemgesteldheid etc.) geteeld worden. Door deze diverse variaties is bekend dat geen partij zaad identiek is aan de vorige of andere partij. Dit feit impliceert dat zowel vet- en vochtpercentage kan verschillen maar ook de verwerkbaarheid tot meel. Ik heb dat in de praktijk meerdere keren meegemaakt. En daarmee komt volgens mij de functie van de proefmolen naar voren. Het vet- en vochtpercentage zal in het bedrijfslaboratorium bepaald zijn (zie tussenkop 1) maar de vraag: 'hoe laat de partij zich vermalen' wordt door de molen beantwoord. (*Waarmee de molen dus functioneerde als proefwerkplaats voor het bedrijf en het laboratorium ondersteunt MB.*) Dat is op (laboratorium) microniveau niet of onvoldoende te bepalen.

De stoomoliefabrieken werkten nog als de windmolen d.w.z. met heien, vuisters, stampers en kantstenen. Alleen de wind was vervangen door stoomkracht. Het waren grote bedrijven die grote hoeveelheden zaad verwerkten. De in 1888 opgerichte stoomoliefabriek 'het Hart' versloeg met 2 voorlagen en 4 naslagen 62,5 ton zaad per week⁶.

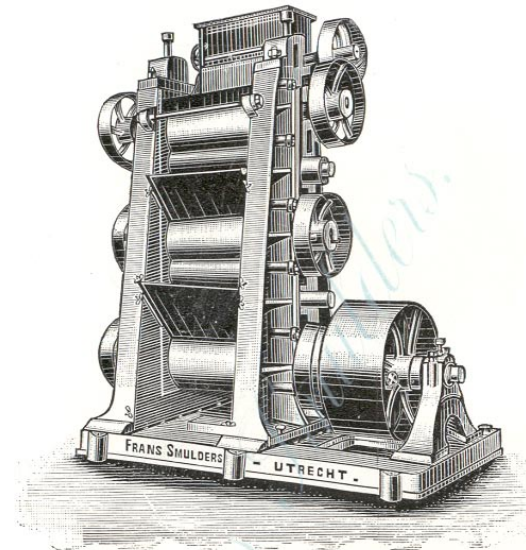
In zo'n groot productiebedrijf is het vermalen van een proefpartij ondoenlijk; het productieproces zou te veel verstoord worden. In 1880 werd voor het eerst een ander perssysteem ingevoerd (bij Duyvis) het z.g. Anglo-Amerikaanse (AA) systeem. De fabriek had een capaciteit van ca. 100 ton in de week en men verwerkte hoofdzakelijk lijn- en koolzaad⁵. Andere fabrikanten volgden snel maar voor het vermalen bleef men gebruik maken van kantstenen⁶. Het productieproces oliemolen – oliefabriek was alleen nog a.h.w. met elkaar verbonden door de kantstenen. Want: ook al stonden de hoeveelheden zaad die verslagen werden in de stoomfabriek in geen enkele verhouding meer:

'...toch kon men het zonder de windmolen nog steeds niet stellen en haalde de Tijd steeds eerlijk 15 kan minder als met de windmolen⁶ ...'

3. het maalproces

Wij weten allen dat de olie in gestolde vorm in cellen zit welke cellen als geheel een zaad vormen. Het maalproces heeft tot doel deze cellen/kernen open te breken zodat de olie bereikbaar wordt. Het maalproces is dan ook zeer essentieel en bepaalt in hoge mate het rendement. Het maalgoed moet goed doormalen zijn en steeds voldoende poreus. Te kort malen laat te veel zaad heel; te lang malen levert pap op. De conditie van de kantstenen, de legger, de soort zaad maar vooral de wind zijn mede bepalend. De wind echter was niet van toepassing voor de stoomfabriek en geldt dus als nadeel voor de windmolen!!!. Door de enorme toename van de productie bij het in gebruik nemen van de AA-persen konden de kantstenen 'het niet meer bijhouden'. (In 1895 ging Wessanen en Laan over op hydraulische persen en in 1897 Crok en Laan). Er werd geëxperimenteerd met nieuwe pletwalsen de z.g. 5-rollenwals. Het voordeel bovendien was dat dit een continu-systeem is in tegenstelling tot de kantstenen als charge-systeem. Daarmee verviel de laatste binding met de windmolen. Er bleef geen enkele bestaansreden meer over voor de windmolen om proefondervindelijk de stoomfabriek terzijde te staan.

❖ Z a a d w a l s . ❖

Uit: catalogus Frans Smulders p.44

4. statusfunctie van de windmolen

Wie de respectievelijke briefpapieren van de Zaanse industrieën uit die periode beziet (overigens grafische wondertjes op zich) zal het opvallen dat naast het tonen van de fabrieken ook windmolens staan afgebeeld die samen met 'Anno zoveel' als het ware de respectabiliteit van het bedrijf uitstralen. De fabriek was gevestigd, bezat reputatie en kon terugvallen op jarenlange ervaring.

Op 8 mei 1913 trouwde T.Duyvis Egz met M.J.C. Boekenoogen. Oliemolen 'de Poelsnip' stond lang in 'volle tooi'. De reputatie van de windmolen ging zelfs zover dat de koeken van de z.g. automaten van de stoomfabriek volledig werden nagemaakt naar die van de windmolen; niet alleen de vorm ook het patroon van het weefsel van de buul werd nagebootst⁵. Hoe indrukwekkend was het om ook nog een echte windmolen te hebben.

5. de sociale functie van de windmolen

In het boek *de strijd om de Eenhoorn* van Cor Bruyn wordt op indringende wijze de overgang van het windbedrijf naar de stoom beschreven. Een jarenlang verbondenheid met de molen ondanks 'als zijn grilligheden' en 16-urige werkdag was niet inwisselbaar voor de zekerheid van de stoomfabriek. Ik heb dat zelf uit de mond van mijn oom Jacob Kaat (1895-1984) mogen vernemen. Hij heeft als olieslager gewerkt op 'de Koperslager' en op 'de Bonte Hen' en daarna op de vertoomde 'de Veerschuit'. Hij vond het meer dan vreselijk. *'Door het hoge en monotone tempo viel ik bijna in slaap; nooit eens variatie of een slappe wind'*. Bekend is dat vele molens aan de blokmaalter 'voor weinig' werden overgedaan zodat zij als 'pettenbaas' verder konden. In hoeverre deze sociale functie in altruïstische zin heeft doorgewerkt zou nader onderzocht moeten worden. Het is niet ondenkbaar dat het aanhouden van een windmolen ook om deze reden gedaan werd. 'Het ontzien van het oude personeel om reden van het jarenlange, trouwe dienstverband'.

6. conclusie

Op grond van argumenten is het aannemelijk om te stellen dat het aanhouden van een windmolen om andere of meerdere redenen werd gedaan dan om reden van 'bedrijfslaboratorium'.

Indien voor de molen daarin nog een functie was toebedeeld dan zal die liggen in het vermalen van het zaad als 'proef'. De Zaanse fabrikanten noemden zich 'koopman' en zelden 'fabrikant' ondanks dat vroeger al de windmolen 'fabriek' werd genoemd. (In 1970 noemde de directie van Duyvis zich nog koopman.) Het handelen was het zout in de pap.

Hoe nuttig was dan de windmolen om kleine, incurante partijen te verwerken van diverse soorten zaden om die vervolgens 'te kunnen verhandelen op de beurs'. Toch iets anders dan die enorme hoeveelheden olie en koeken van één of twee soorten zaad. Tenslotte hadden vele fabriekseigenaren hun vader op zijn wekelijkse bezoek aan de windmolen destijds als kind mogen vergezellen. Zij waren de geur van brandende turf nog vast niet vergeten.

1. Olienoot 7 / 2005 p. 229 derde alinea
2. K.Woudt e.a. *Zaans woordenboek* Zaandijk 1971 p. 348 e.v.
3. *Grote Winkler Prins*, Amsterdam/Brussel 1968 p.312 e.v.
4. dr ir J.v.Loon, *De technologie der vetten*, Den Haag 1952 p.14
5. *Uit de oude doos*, Koog aan de Zaan 1959, p.3 e.v. (speciale uitgave n.a.v. het 50-jarig bedrijfsjubileum van de heer T.Duyvis EGz.)
6. R.Laan, *Wessanen's Koninklijke Fabrieken 1765-1940*, Wormerveer 1940 p.98 e.v.
7. K.Woudt e.a. *Encyclopedie van de Zaanstreek*, Wormerveer 1991 p.311

Op zien Zwols

Werkend aan De OlieNOOT kom ik (MB) nog wel eens teksten tegen die in een voor mij vreemd dialect zijn opgesteld. Hoe dat voelt zullen veel lezers kunnen ervaren bij het doornemen van het onderstaande. Uit het archief is een Zwolse tekst opgedoken waarin enerzijds een stukje couleur locale wordt opgedist en anderzijds de noden van de arbeidersklasse niet worden verheeld. Ik wens de niet-oostelijke lezers veel succes met de vertaling. Wellicht is het handig om te weten dat Zwollenaren de letter h niet gebruiken. Maar in woorden met een ch in het midden of aan het eind, zoals bijvoorbeeld 's nachens ('s nachts) en wachttied (wachttijd), blijft de letter h van kracht. Let op. Bij woorden waar de ch aan het begin van een woord staat, bijvoorbeeld bij skrieven (schrijven) en skitteren (schitteren), verandert de ch in de letter k. Voor vertaalhulp: mail de redactie. Helaas is de oorspronkelijke auteur ook daar niet bekend. Voor de correcte Zwolse spelling heeft Minke Kraaijer zorg gedragen.

Ik wol 't effen ebben aover de mārresjosee en de staking bi'j de ölliefabrik van Reinders. Een staking die, a-k 't goed ebbe, veur in de därtiger jören ef plaatsevunnen. Bi'j die ölliefabrik Reinders wieren toen ook nog veekoeken emaaft. 't Is now Golden Wonder.

Tiedens die staking waeren wi'j onderweg naor skoele maer toen wi'j langes de fabrik en wollen, kwamp ter een grote mārresjosee op ons of. IJ zei: 'Jonges, jullie mutten een andere weg nemmen. Ie mag ier niet langes want der is een staking uutebröken. 't Is völfte gevöörlijk.' Toen bint wi'j een entien terug-elopen, aover 't smalle bruggien bi'j de mölle de Passiebloeme, wöör ook een pliesie ston, en vandöör deur een stukkien weiland en naor de Vondelkade. 's Aovends bint wi'j maer aover de Rooie Uzenallee naor uus toe egaon en bint wi'j een ele tied niet meer aover de Boerendanserdiek egaon. Die staking ef lange eduurd.

Op een mörgen zaggen wi'j een eel stel kerels ankommen op de fietse met veur en achter märresjosees, ook op de fietse en met 't geweer op de rugge. Die kerels op de fietse wieren deur de stakers onderkroepers enuumd, euren wi'j later.

Now was 't een soort oorlog ewörren. Die onderkroepers wieren deur de stakers met stienen egooid. De chauffeurs van de vrachwaegens van Reinders zatten achter gepantserd glas. Die vrachwaegens waeren olde Engelse legerwaegens met massieve banden. De wielen wieren met een dikke (fietse)ketting an-edreven. Bi'j de febriek was toen gieniene meer veilig. Ook op de Vlasakkers niet. En bi'j de algemene begraafplase op de Meppelerweg mos ie ook niet kommen want dan a-j kans dä-j een stuk dakpanne op oew teste kregen, anders wel een bakkeie.

Uuteindelijk ef die staking niks op-elèverd. Zie ebben der gien stuver bij ekrègen. De meesten konnen toen wel teruggekomen.

A-j gien wärk adden in die tied, a-j gien stuver te makke, a-k aoste ezegd. Dan ko-j alle daegen gaon stempelen. Ik zie ze nog zo staon in de Lommerdstraote, ele ri'jen.

Now gaon wi'j 't ebben aover dät bruggien bi'j die mölle de Passiebloeme. Dät bruggien was ter op emaaft dät ter een melkwaegentien aover-en kon.

Dät bruggien aover de Ni'je Vechte bi'j de kop, vlakbi'j de mölle de Passiebloeme, die der now nog veur de show stiet maer toen nog volop in wärking was. Aover dät bruggien kon pesies zo'n melkwaegentien wöör drie köpperen bussen op stonnen, wat veerkantig en op-eslöten in twie richels. Dät waeren ele mooie waegenties wöör de boeren met de stad ingongen umme melk te venten.

Tot zover het relaas van de onbekende scribent.

Ölmühlen und wissenschaftliche Freude (oder Trübnis)

Nico Jurgens

In zijn artikel 'Ölmühlen' in *OlieNOOT* 8 merkt MB op dat het heel leerzaam was om te zien hoe het museale bouwwerken vergaat als ze minutieus worden onderzocht, gedocumenteerd en gedemonteerd. Nu weet ik niet welk uurtarief mijn Duitse collega's vragen, maar ik droom er wel eens van dat ik opdracht krijg om een molen te onderzoeken voor een bedrag ter grootte van 5% van de restauratiekosten. Van een dergelijk comfortabel percentage zou ik bij wijze van spreken de moleculen van het hout kunnen tellen. Ik vrees dus dat die gebouwen in het Freilichtmuseum Hessenpark er zonder wetenschappelijk onderzoek óók niet hadden gestaan, en dan hadden we helemaal niets meer geweten.

Ook merkt hij op dat de museummedewerkers weinig konden vertellen over de spreiding en de ontwikkeling van de olieslagerij in Duitsland, evenals over de herkomst van de zaden en het verbruik van olie. Blijkbaar is er ondanks alles toch nog te weinig onderzoek gedaan, maar daar hoeven deze medewerkers zich niet voor te schamen, want wij geven als 'molenlanders' nu niet direct het goede voorbeeld. Dat blijkt al uit de vraag over de ontstaansgeschiedenis van de term 'kollergang'.

De olijfoliemolens in de Klassieke Oudheid werkten met kantstenen. Vaak was er een enkele kantsteen, maar kollergangen met twee kantstenen kwamen ook voor. Bijgaande foto werd door mijn zus gemaakt in Glanum (bij St. Rémy de Provence) van een opgraving

van resten uit de Gallo-Hellenistische tijd (2e - 1e eeuw vóór Christus) en de Gallo-Romeinse tijd (eind 1e eeuw vóór Chr. - 3e eeuw na Chr.). Doordat de restanten uit beide tijdperken hier broederlijk door elkaar liggen, is niet met zekerheid vast te stellen uit welke periode de gefotografeerde kollergang dateert, maar toch zeker niet later dan de 3^e eeuw. Het is dan niet precies op een jaar te zeggen, maar het was toch in elk geval ruim vóór Cornelis Corneliszoon. De olijfoliemolens rond de Middellandse Zee werkten tot in de 20^e eeuw met kollergangen.

Er is volstrekt geen onderzoek gedaan naar het tempo waarin, en de wegen waarlangs de kollergang in de Nederlandse oliemolens terecht is gekomen. Yves Coutant maakt in zijn voortreffelijke doctoraalthesis geen melding van stenen in middeleeuwse Vlaamse oliemolens. Op dit moment zijn me geen oude vermeldingen bekend van pletterstenen in Vlaanderen; misschien werden ze daar niet eerder dan in de achttiende eeuw toegepast. Op het steenwiel van de slagmolen van Ellikom staat het jaartal 1702. Zonder kollergang geen steenwiel. Hopelijk lezen onze Vlaamse oliemolenvrienden dit en kunnen ze mij de mond wassen. Het oudste jaartal op één van de kantstenen van de oliemolen op de Heuvel bij Moergestel is 1612. Dat is dan wel 15 jaar na CC, maar Noord-Brabant was toen nog Spaans. Het is dan moeilijk voor te stellen dat de kollergang zuidelijker niet bekend was. Die rosmolen op de Heuvel werd al vermeld in 1564, maar of er toen al een kollergang was, vermelden de bronnen niet.

In zijn werk 'Molens Mulders Meesters' vermeldt Herman Hagens op pagina 270 bij de stadsmolens van Zutphen: '*gegeven voor twee molenstenen daer een comen is op die watermolen ende een op die oliemolen ...*' (1400/01). Eén molensteen op een oliemolen? Met de onvolledige kennis die ik van middeleeuwse oliemolens heb, lijkt me dit toch een kantsteen of een ligger van een kollergang, temeer daar in 1547-1548 '*oly muelle steenen*' blijkbaar tot de normale uitrusting van de Oostendorper Molen bij Haaksbergen lijken te behoren (pagina 427). Als in de herstelrekening van de stadsmolens van Zutphen één steen genoemd wordt, zullen de andere er waarschijnlijk al eerder geweest zijn. Cornelis Corneliszoon komt dan twee eeuwen later nog eens aankakken met zijn kollergang. Of interpreteren we zijn octrooi verkeerd, en waren kollergangen ook al bekend in Holland, maar op dat moment nog niet in *windmolens in Holland?* (Met mijn onderzoek naar Het Haantje in Weesp ben ik al aan het proberen deze laatste poot postuum onder de

stoel van CC vandaan te zagen). Bernet Kempers vraagt zich (op pagina 77 van zijn boekje *Oliemolens*) af wat er bedoeld wordt met het slaen ende *malen* van diverse oliehoudende zaden in de Leeuwarder windoliemolen in 1566.

Hoe dan ook lijkt de kollergang bij zijn reis naar Holland de Zuidelijke Nederlanden te hebben overgeslagen. Wijzen de vermeldingen in Zutphen en Haaksbergen wellicht op een weg via onze oosterburen? Daar zou het dominicanenklooster van Eisenach in de elfde eeuw een oliemolen gehad hebben, en ook in Erfurt zou toen een oliemolen bestaan hebben, dus al twee eeuwen vóór de oudst bekende vermeldingen in Brabant en Vlaanderen (respectievelijk 1265 en 1270). Details van de werktuigen van deze vroege oliemolens zijn niet bekend.

Alle mij bekende Duitse oliemolens in het grensgebied met ons land werkten (in elk geval op het laatst) met kollergangen. Dateringen zijn mij daarvan niet bekend. In het Ölmühlenmuseum in Bad Salzkotten (oostelijk Nordrhein-Westfalen) wordt het raapzaad gekneusd door middel van een kollergang. De oliemolen van Berschweil (Saarland) heeft een kollergang. Rolf Reisener behandelt de kollergang in *Der Mühlstein* 2003 nummer 2. Daarin begint hij met de vermelding van een oliemolen in Heusweiler (Saarland) uit 1770 waarin een kollergang (van zandsteen) aanwezig is. Foto's bij dat artikel tonen de als 'Denkmal' opgestelde ligger en kantsteen (er zou er één ontbreken) in Kollmar an der Elbe (Schleswig-Holstein) die afkomstig zouden zijn uit een oliemolen. Over de introductie van de kollergang in Duitsland maakt hij ons niets wijzer.

De oliemolen van Weinsheim (Rheinland-Pfalz) heeft een kollergang. De molen van Kappel-Grafenhausen (Zwarte Woud, Baden-Württemberg) heeft een kleine kollergang met één kantseen. Die van Pockaut uit 1783 (Sachsen) heeft een stamperblok en een oliebank met horizontale wiggen. Buiten die molen staat het stamperblok van de oliemolen van Mild nau opgesteld. De oliemolen van Zschornegosda (Brandenburg) werkte eveneens met een stamperblok en een oliebank met horizontale wiggen. Zij nog vermeld dat Gielau, waar de molen in het Freilichtmuseum Hagen vandaan komt, in het oostelijke puntje van Niedersachsen ligt en dat die molen dus niet representatief is voor Westfalen.

Dit zeer onvolledige snel bij elkaar geharkte lijstje geeft al het beeld dat kollergangen algemeen waren in het westen van Duitsland, terwijl in het oosten stampers algemeen waren. Springen we de Zwitserse grens over,

dan zien we dat de oliemolen van Böttstein (Aargau) werkte met een kollergang met één kantsteen, evenals die van Münsingen (Bern).

Zou het misschien zo zijn dat het principe van de kollergang via de Rijn verspreid is? Zoals de torenmolen via de Rijn van het oosten naar het westen ging, en de wipmolen van het westen naar het oosten? En als dat zo zou blijken te zijn, ging de verspreiding van de kollergang dan van zuid naar noord of omgekeerd? De toepassing van kollergangen met een enkele kantsteen in het Zwarte Woud en in Zwitserland lijkt toch eerder op mediterrane invloed te wijzen, en dan rijst het vermoeden dat de verspreiding van de kollergang noordwaarts ging, om tenslotte via een boog zuidwaarts in Vlaanderen terecht te komen. Verspreiding via Zwitserland en Duitsland zou de term 'kollergang' in elk geval wat begrijpelijker maken. Vergelijking van de stenen in Glanum met die in Vlaamse oliemolens wekt de indruk dat er in de loop der eeuwen een ontwikkeling was om de diameter van de ligger steeds kleiner te kiezen, terwijl die van de kantstenen steeds groter gekozen werd. In Vlaanderen bereikte de diameter van de kantstenen een dusdanige grootte, dat spatlappen nodig waren om het van de stenen afvallende meel binnen de kuip te houden. Zullen we eens beginnen zélf onderzoek te gaan doen? Ik weet in Nederland wel een paar oliemolens die nog nooit onderzocht zijn, en in archieven wachten vast ook nog wel een paar intrigerende documenten. Met excuses aan al diegenen die wanhopige pogingen doen om de historie haar geheimen te ontfutselen.

Naschrift MB:

Mijn opmerkingen in het bewuste artikel hadden geen diepere bedoeling dan te wijzen op de tragiek van het resultaat van een plan dat kennelijk te groot was voor de beschikbare financiën. De werkwijze: eerst goed onderzoeken en dan pas restaureren' is in mijn ogen juist, waarbij achteraf nog eens een verantwoording van de keuzes en de afwijkingen moet worden vastgelegd. In dat verband is het mij een raadsel waarom (bouw)historisch onderzoek niet vanzelfsprekend is voorafgaand aan iedere restauratie en de opstelling (of is het onmacht) van de rijksdienst tot nu toe bevreemdt mij dan ook in hoge mate. Ik zou het enorm toejuichen als de diverse molendeskundigen via de molenbladen of anderszins meer inzicht zouden geven*

in de achtergronden en de diepere bedoelingen van de keuzes die gemaakt worden zodat deze ook door de 'gewone man' te begrijpen en te verklaren zijn.

Wellicht moet ik mijn zegeningen tellen maar De Passiebloem is enige malen ingrijpend gerestaureerd en jammer genoeg daarbij ook 'bezemschoon' opgeleverd. Nog kom ik onderdelen tegen waarvan het gehalte eikenhout zich beperkt tot de laag beits die erop zit. Eronder zit wat anders, minders ook...

Helaas wist de betreffende museummedewerker ons geen nadere gegevens te verstrekken. Waarschijnlijk is de verbinding tussen de wetenschappelijke staf en de uitvoerenden niet gemaakt. Nog helazer is dat dit een zeer herkenbaar verschijnsel is en kenners vaak achteraf hun wijsheid ventileren die de uitvoerenden op voorhand zo goed hadden kunnen gebruiken. De bereidheid om van elkaar te leren is zeldzaam.

We behouden monumenten niet voor onszelf, we bewaren ze voor de mensen na ons. Daarbij past enerzijds terughoudendheid. Anderzijds mogen de sporen die wij ongetwijfeld nalaten niet onzichtbaar gemaakt zijn want onze huidige manier van omgaan met het monument maakt onlosmakelijk deel uit van de geschiedenis ervan en verdient er dus ook een plaats in.

Het Naslag

MB

Het naslag handelt over de molen die op de omslag is afgebeeld. Zo hebben we dat ooit als redactie bedacht, zo is het althans tot nu toe geweest en zo zal het ook de volgende keer weer zijn. Maar deze keer staat er geen molen op de omslag maar zijn het detailfoto's van het schaalmodel van de olieslagerij van Verloop uit Oudewater. Een levensecht schaalmodel waarin je de gehele werking en inrichting van een stoomoliefabriek kan zien (en horen!!!). Zie hiervoor ook p.138.

Met soortgelijke foto's heb ik tijdens een lezing voor het Historisch Centrum Overijssel eens een 'virtuele rondleiding' gegeven door deze fabriek. Pas bij de laatste van de serie liet ik weten dat het opnames van een *schaalmodel* betrof. Het bleek dat veel toehoorders het tot op dat moment niet in de gaten hadden en in de veronderstelling verkeerden dat er nog écht ergens een verlaten stoomoliefabriek stond die nog helemaal was ingericht.

De fabriek van Verloop werd in 1917 grondig gemoderniseerd en huisvestte aanvankelijk hydraulische persen en later wringers. In de jaren vijftig ging de fabriek over in de handen van margarinefabriek Brinkers uit Zoetermeer en maakte ook bij deze oliefabriek het lijnzaad als grondstof plaats voor copra, dat uit Zuid-Oost- Azië werd aangevoerd. De fabriek stond in Oudewater letterlijk in kwade reuk en was in de laatste jaren van haar bestaan ook wel bekend als 'Stinkie Brinkie'. Nadat Brinkers in 1989 de gebouwen verlaten had, nam de in 1913 gestichte veevoederfabriek Six de opstallen over. Rond Six is veel te doen geweest in Oudewater. Omwonenden klaagden over de stank die het bedrijf zou verspreiden en wezen ook op de overlast door transport met zware vrachtwagens. De aanhoudende aandacht hiervoor resulteerde in een geplande verplaatsing van het bedrijf.

De foto's op de omslag zijn van de hand van Gerben D. Wijnja.

Tekst deels overgenomen uit: Fabriekswerk, Auteur Hans Buiten, uitgeverij Matrijs Utrecht.

